

3.

УДК 94 (477.87) '19': 63

З ІСТОРИЇ АГРАРНИХ ВІДНОСИН НА ЗАКАРПАТТІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ

XIX ст.

Ілько В. І. (Ужгород)

У 1950-х роках автор цих рядків, навчаючись в аспірантурі при кафедрі історії СРСР Ужгородського державного (нині національного) університету, певний час працював в Обласному державному архіві (м. Берегова) над матеріалами кандидатської дисертації. В полі зору дисертанта були, перш за все, документи, що характеризують аграрну політику уряду Угорщини в Закарпатті, висвітлюють поземельні відносини, селянське питання в другій половині XIX ст.

Правда, досліднику були відомі деякі архівні фонди ще в період його навчання у вузі, коли паралельно, у позалеційний час (1950-1953) працював штатним співробітником архівної установи м. Ужгорода (займався науково-технічною обробкою документів).

Під час роботи в м. Берегові над архівними джерелами по темі дисертації «Розвиток капіталізму в сільському господарстві Закарпаття в другій половині XIX ст.» з'ясувалось, що значна частина документів з аграрної історії краю вимагала ще науково-технічної обробки, і через це доступ науковців до них був обмежений.

Це стосувалося, зокрема, використання документів фонду №11 – Урбаріальний суд, який налічує близько півтори тисячі архівних справ – різноманітних джерел з історії аграрних відносин, відомостей про становище селянства краю XVIII – початку XX ст. Серед важливих документів цього фонду, які відносяться до другої половини XVIII – першої половини XIX ст., слід назвати такі, як: урбарій, видрукований формуляр, документ русинською, словацькою, угорською мовами, де записували прізвище кріпосного селянина (кметя), наймита (желяра) із зазначенням величини їх земельного наділу (телека) і зобов'язання перед поміщиком, казенною домінією та ін. (відробки натуральні побори, податки); скарги кріпаків на землевласників про недотримання ними норм «Урбарію» і свавільне вимагання панщини; відомість про наслідки аграрної реформи Марії Терезії, проведеної у 70-х роках XVIII ст. у Березькому, Ужанському, Угочанському і Марамороському комітатах. Серед документів цього фонду - матеріали судових процесів по законодавчому врегулюванню поземельних відносин на селі, які тривали з кінця XVIII - до початку XX ст.

Аграрні відносини на Закарпатті в добу феодалізму (до 1848 р.) висвітлювались у вітчизняній і зарубіжній історіографії. На початку XX ст. з цієї проблеми опублікував працю російський вчений Олексій Петров [1], в якій дав визначення «Урбара» і розглянув селянську ре-

форму Марії Терезії в Закарпатті. Дещо раніше побачило світ видання угорського автора Шандора К. Надя [2] з історії кріпосного права Угорщини, основні положення якого стосувались і Закарпаття.

Соціально-економічні проблеми закарпатського села досліджувались чеським істориком Франтішком Габріелем [3] та українськими вченими Олександром Міцюком [4], Іллею Шульгою [5]. Питання про запровадження «Урбарія» Марії Терезії в краї досить ґрунтовно дослідив український історик Каміл Найпавер [6]. Що стосується публікації основних положень «Урбарія», запровадженого в закарпатських комітатах, то це зробив угорський історик і мовознавець Іштван Удворі [7], добре знаний серед науковців Ужгородського національного університету. У дослідженні питань карпатознавства певну частку внесли і угорські вчені Петер Такач [8] і Ласло Деже [9].

Питання аграрних відносин Угорщини XVIII-XX ст., в тому числі Закарпаття, досліджувались в окремих колективних монографіях [10]. Історики-аграрники для характеристики становища селянства краю в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. досить повно використали документи ДАЗО. Однак, цього не можна сказати про залучення ними архівних джерел при висвітленні аграрних проблем Закарпаття другої половини XIX – початку XX ст. А пореформений період – 1849-1914 рр. – є важливим в історії краю. В ці роки тут відбувалися суттєві зміни в житті сільського населення, посилювався процес обезземелення, зубожіння основної маси селянства. Все це обумовлює актуальність проблеми.

Соціально-економічні процеси, що відбувалися в закарпатському селі після революції 1848-1849 рр. в Угорщині, свого часу стали предметом наших перших досліджень. Так, у 1957-1960 рр. в «Наукових записках» Ужгородського державного університету нами були опубліковані статті про безземелля, розшарування, соціальні рухи закарпатського селянства в другій половині XIX ст. [11] Пізніше ці публікації стали у пригоді при написанні книги про історію закарпатського села (Львів 1973) [12] та підготовці розділів до колективних видань – «Нарис історії Закарпаття» Т.1 (Ужгород, 1993) [13], «Історія українського селянства» Т.1 (Київ, 2006) [14] та ін.

Основним джерелом для написання названих наукових праць послужили різноманітні документи фонду «Урбаріальний суд», зокрема такі, як: протоколи, відомості комісій по розмежуванню сільськогосподарських угідь між по-

міщиками, казенними домініями та урбаріальними селянами; матеріали судових процесів по врегулюванню взаємин між землевласниками і колишніми кріпаками; книги обліку земельних ділянок, урочищ, общинних лісів і пасовищ.

Правда, окремі науковці, не володіючи мовами документів з історії Закарпаття (латинською, угорською та ін.) вдавались іноді до запозичення тексту з чужого наукового твору, без посилання на відповідного автора. Так, подібне допустив І.Г. Коломієць в одній із своїх праць, виданій 1961 р. у Томську (Російська Федерація) [15]. Ї автор не володів угорською мовою.

Перш, ніж перейти до розгляду питань урбаріального регулювання, що проводилось в краї у другій половині XIX ст., зупинимось на подіях, що цьому передували. А вони є наступними.

В 1848 р. на Закарпатті, як і в Угорщині в цілому, було скасовано кріпосне право. На цей час колишні кріпосні (урбаріальні) селяни втратили багато земель. Так, за даними угорського автора Кароля Галгоці в 1851 р. 86% селян в Ужанському і 98% в Угочанському комітатах володіли лише четвертиною і половиною дореформеного наділу. Згодом ці наділи дробились між членами сім'ї і далі зменшувались в міру приросту населення. У містечках і селах краю в середині XIX ст. проживало 42359 родин наймитів [16]. За втрачені феодалні повинності поміщики, казенні домінії та ін. в чотирьох закарпатських комітатах дістали компенсацію в 4,4 млн. форинтів [17]. Сплату компенсації було перекладено на селян у формі додаткового земельного податку.

Однак закон про скасування панщини зовсім обійшов селян-орендарів і так званих майоратських желярів, які не належали до категорій урбаріальних. Вони й надалі за користування наділом продовжували відбувати феодалні повинності поміщикаві, місцями навіть більші, ніж до 1848 р.

Революція 1848 р. зберегла велике землеволодіння і не поліпшила становище основної маси закарпатських селян, вона не усунула суперечностей між поміщиками і селянами. Тому боротьба за землю тривала. Аграрна політика, яку проводив угорський уряд на Закарпатті протягом другої половини XIX - на початку XX ст., була спрямована на дальше обмеження інтересів селянства.

Це яскраво видно на прикладі так званого Урбаріального регулювання, впорядкування (угорською мовою – *urbéri rendezés*), яке здійснювалось відповідно до урбаріального патенту (указу) від 2 березня 1853 р., виданому віденським двором, а також за законами пізнішого періоду (1868, 1871, 1909 рр.). Свого часу аналіз цього цісарського документу по відношенню до Словаччини зробив Юлій Месарош [18].

За патентом (указом) від 2 березня 1853 р. в інтересах поміщиків, казенних доміній проводилось відокремлення урбаріальних лісів і пасовищ від поміщицьких (сегрегація), а також комасація – зведення в один масив розкиданих земель – ріллі і луків – селянських господарств (угорською – *tagasítás*). Оскільки урбаріальний патент 1853 р. конкретно не визначав, яка площа лісових масивів і пасовищ має виділятися на земельний наділ (телек), то поміщики при проведенні сегрегації ошукували селян. Поміщики і управителі казенних доміній на свій розсуд визначали розміри угідь, надавали їм найгірші землі. Грабіжницькою була і комасація.

Розглянемо коротко здійснення урбаріального регулювання в краї. Аналіз поземельних книг і відомостей сільських общин показує, що селяни Закарпаття у зв'язку з проведенням комасації виплачували «відшкодне» або віддавали поміщику, казенній домінії половину лишків – «зайвих» земель. Це були землі, очищені селянами від чагарників (ірташі), якими вони користувались до 1848 р., відбуваючи за них панщину. Це видно на прикладі таких населених пунктів, як Бобовище, Вільшинка, Дравці, Дрисіно, Дубове, Красна, Неліпино, Свалява та ін. [19]

Комасація у селах здебільшого закінчувалась укладанням «мирової угоди» між поміщиком і селянами, яких землевласники нерідко залякували. Так, у 1857 р. селяни Голубинога скаржились урбаріальному суду, що ще в 1843 р. було досягнуто взаємної угоди між ними і графом Шенборном. Однак «мирова угода» була укладена шляхом умовляння населення і використання поміщиком свого службового становища. Сільські жителі нарікали на те, що у них забрали «вичищені і придатні під орання землі». А замість них їм дали «зарослі чагарниками, розкидані угіддя». Вони просили анулювати раніш укладену угоду і провести врегулювання земель згідно цісарського патенту від 2 березня 1853 р. [20]

У 1865 р. із 684 сіл, де мало бути проведено землевпорядкування, 92 воно закінчилось «мировою угодою», а в 58 селах його розглядали в суді [21]. Зокрема, в 1864 р. з 253 сіл Березького комітату урбаріальне врегулювання було проведено в 33 селах. В 19 селах воно закінчилось «мировою угодою», а в 14 – по суду [22]. Як свідчать документи фонду «Мукачівська експозитура гірських районів Міністерства землеробства Угорщини» в Мукачеві, до 1901 р. домінія графа Шенборна провела урбаріальну реформу у 181 селі Закарпаття. Зокрема, за даними 1899 р. у 136 селах Березького комітату на 1862 селянських і 726 желярських (наймитських) наділів розмір лісу, виділеного на земельний наділ, колився від 2 до 9, а пасовища – від 2 до 12 кад. Гольдів [23]. Тим часом, урбаріальний патент 1853 р. передбачував площу в межах

до 22 гольдів. Ліс одержали 133, а пасовища – 125 сільських общин. Зовсім не одержали лісу жителі сіл Нові Клиновці, Драчина, Жукового, а пасовища - общини сіл Пістрялова, Червоньового, Кайданова та ін. [24]

Водночас, у 113 селах Березького комітату було виявлено 27131 гольд лишків – «зайвих земель». У 60-ти селах ці землі в різних пропорціях були розподілені між домінією графа Шенборна і селянами, у 52 селах їх викупили хлібороби. За свої ж землі селяни мали заплатити майже 300 тис. форинтів викупу [25].

У Березькому комітаті багато ще залишилось сіл, де сегрегацію було проведено, а комасацію – ні (Шелестово, Куштанівці, Келечин та ін.) [26]. Домінія графа Шенборна не дотримувалась взятих на себе за угодою з селянами зобов'язань, систематично їх порушувала. «Не було такої сільської общини, – писала газета «Келет» («Схід»), – яка не скаржилась би на невиконання шенборнською домінією умов «мирової угоди» [27].

До 1902 р. розмежування земель відбулося і в 54 селах, розташованих на території казенної домінії Марамороського комітату. За даними 1899 р. у 15 селах селяни одержали 29753 гольди лісу і пасовищ. Наприклад, у с. Косівська Поляна на земельний наділ припадало 12 гольдів лісу і 16 – пасовищ, у Великому Бичкові – відповідно 12 і 18 гольдів, у Кобилецькій Полянці – 16 і 21 гольд. За 33506 гольдів, виявлених тут «зайвих» земель селяни повинні були сплатити понад 200 тис. форинтів викупу [28]. Так, селяни с. Ясіня за 2395 гольдів угідь сплачували 16756 форинтів, с. Богдан за 3321 гольд – 16605, с. Кваси за 1895 гольдів 9475 форинтів [29].

Такою була «гуманність» адміністрації Мараморощ-Сігетської казенної домінії щодо колишніх кріпосних селян. У скарзі до експозитури (1902 р.) жителі Рахова писали, що у них незаконно відібрали землі, якими вони й їх батьки користувалися протягом 40-50 років. Тепер їх примушують підписати односторонню угоду на користь казни: «Ми, – заявляли рахівчани, – протестуємо проти цього і будемо боротися до останнього подиху за те, щоб ці землі, на яких ми виростили, у нас не забрали... Готові прийняти будь-який удар ради захисту материнських земель» [30]. Своє незадоволення несправедливим землевпорядкуванням в 1902-1905 рр. висловлювали мешканці сіл Білин, Богдан та ін. [31]

Завідувач експозитурою гірських районів у Мукачеві Е. Еган писав 1901 р. міністру землеробства Угорщини, що під час урбаріального впорядкування у багатьох випадках домінія (чи йшлося – про державну чи приватну) забезпечила себе найкращими землями. Майже всюди за селянськими городами починався поміщицький ліс. Тим часом, пасовище селян зна-

ходиться у віддалених місцях, часто скелясте, на схилах гір і через це непридатне до користування [32]. Чиновник змушений був визнати, що внаслідок «проведення такого землевпорядкування», взаємини між поміщиком і селянами «значно погіршило становище останніх» [33].

До ошукування хліборобів під час «урбаріального регулювання» вдавалася й адміністрація Ужгородської казенної домінії. Це здійснювалося різними методами, зокрема шляхом завищення якості угідь, привласнення «зайвих» земель (ірташів), які фактично були селянськими. Наприклад, в 60-х роках XIX ст. багато угідь було забрано у селян Великоберезнянського округу Ужанського комітату: у с. Вишки – 194, у с. Ставне – 289 гольдів тощо [34].

Пограбовані комасацією, проведеною в 1863 р., селяни Великого Березного в своїй скарзі до урбаріального суду від 28 вересня 1866 р. вимагали, щоб Ужгородська казенна домінія повернула їм землю, якою володіли до комасації. Вони пишуть, що комасація «проведена несправедливо» і про це всі знають. Землі, одержані після неї, селяни змушені були прийняти у користування під натиском, а податки платити за всю землю, яка була до комасації. До комасації в них було при 2,25 телека (земельного наділу) 36 вік, а тепер цей наділ складає 15 вік (віко дорівнює близько 300 квадратних саженив) [35]. До комасації, як це видно з іншої скарги за 18 лютого 1866 року, у володінні селян знаходились порівняно кращі землі, за користування якими селяни раніше відбували панщину і давали дев'ятину. При проведенні вимірювальних робіт комасаційна комісія запевнила, що вони одержать ті ж наділи, які були раніше. Але незабаром люди побачили, що ці землі, як вони пишуть в скарзі, «незаконно і несправедливо» одержала більшість панів, два вчителі і «комо-ра» (домінія – В.І.), які нічого спільного не мали «з урбаріальними або подібними за характером землями». Так з якісних земель трударі були витіснені «на горби і неврожайні масиви» [36].

Зі скарги далі видно, що селяни одержали дуже мало пасовищ, які до того були розкидані в різних місцях і вклинені в орні землі. Образно характеризуючи виділене пасовище, селяни пишуть, що на ньому «не можна буде випасувати не тільки тяглову худобу, але навіть кролика, та й то не без того, щоб не тримати його за вуха аби не спричинив шкоди сусідським землям...» [37]. У своїй скарзі селяни просять повернути їм землі, які раніше були в їх користуванні.

Великоберезнянці заявляють, що коли проводили комасацію в їх селі, службовці домінії обманули їх, бо дали їм текст «мирової угоди», а вони, будучи неписьменними, на віру його підписали. Потім виявилось, що зміст «мирової угоди» не відповідає тим умовам, які вони

слухали під час її зачитування. Коли селянам виділили погані землі, вони «здивувалися, що домінія зовсім інакше зрозуміла «мирову угоду». Селяни пишуть, що вимагали один примірник угоди, але так і не одержали [38].

Королівська табула в Пешті 2 жовтня 1866 р. відхилила скаргу великоберезнянських хліборобів і залишила в силі рішення Берегівського крайового урбаріального суду на користь Домінік [39] (рішення табули було схвалено і

королівського курією 21 листопада 1878 р.). Отже масовими були скарги селян на нечесні вчинки поміщиків, казенних доміній при проведенні урбаріального регулювання – комасації. Вони вимагали справедливого землевпорядкування – «мірянки».

Це видно із звернень, петицій селян до австрійського цісаря, угорського короля, тексти яких опублікуємо у наступному випуску цього видання.

1. Петров А. Материалы для истории Угорской Руси. Т.V.: первый печатный памятник угорского наречия. Урбар и иные связанные с крестьянской Марии Терезы реформой документы //Сборник Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – С.-Петербург, 1908. – Т. LXXXIV, №2. – С. 1-139.
2. K. Nagy Sándor. A jobbágyiség története Magyarországon. – Nagy Becskerekén, 1891.
3. Gabriel František. Selské poměry na Podkarpatskej Rusi r. 1772 podle výpovědi osadníků //Časopis pro dějiny venkova s přílohou Selský archiv. Ročník XXI. – Praha, 1934. – S. 73-76; Габриел Франтишек. Материалы к истории крепостничества на Подкарпатской Руси //Научный сборник. Вып. 6. в память Евменія Сабова. – Ужгород, 1935. – С. 46-56.
4. Мицюк О. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі. Т.2. – Прага, 1938. – С. 139–163.
5. Шульга І.Г. Соціально-економічне становище Закарпаття в другій половині XVIII ст. – Ужгород, 1962. – С. 92–95.
6. Найпавер К.С. Урбаріальна реформа Марії Терези в Закарпатті (комітати Берег, Мараморош, Унг, Угоча): Автореф. дисс... канд. ист. наук /АН СССР, Інститут славянознавства і балканистики. – М., 1974. – 27 с.; Neupauer Kamill. Maria Terézia urbérrendezése Bereg, Máramaros, Ung és Ugocsa megyében–Budapest, 1989.
7. Удвори Іштван Русинські джерела урбарської реформи Марії Терези. Udvari István. A Maria Terézia -féle urbérrendezés ruszin nyelvű forrásai. – Nyiregyháza, 1999. – 128 old.
8. Takács Peter – Udvari István Szlovák nyelvű paraszti vallomások Maria Terézia korából. Adalékok zemplényi ruszin és szlovák korszégek történetéhez. Vasvári Pál Társaság Fiizetei 7. – Nyiregyháza, 1992.
9. Dezső László. A kárpátaljai hivatalos írásbeliség emlékei (Urbéri feljegyzések). A budapesti Egyetemi Könyvtár Kiadványai. 26. – Budapest, 1965; Його ж. Урбаріальні записи с. Мараморської Верховини. Studia Slavica III (1957) С. 235-260.
10. Історія Венгрії: В 3-х т. Т.1. – М., 1971; Нариси історії Закарпаття. Т.І. (з найдавніших часів до 1918 р.). – Ужгород, 1993. – С. 139-146.
11. Лько В.І. З історії обезземелення селян Закарпаття у другій половині XIX ст. //Наук. записки УжДУ. – Т. XXIX. – Ужгород, 1957. – С. 63-90; Його ж. До питання розшарування селянства Закарпаття в другій половині XIX ст. //Наук. записки УжДУ. – Т. XXX. – Ужгород, 1957. – С. 25-44; Його ж. З історії селянських рухів на Закарпатті. //Наук. записки УжДУ. – Т. XXXVI. – Ужгород, 1958. – С. 19-27.
12. Лько В. Закарпатське село на початку XX ст. (1900-1919). – Львів, 1973. – 182 с.
13. Нариси історії Закарпаття. Т. 1. (з найдавніших часів до 1918 р.). – Ужгород, 1993. – 436 с.
14. Історія українського селянства: В 2-х т. Т. 1. – Київ, 2006. – 632 с.
15. Див.: Коломиєць І.Г. Социально-экономические отношения и общественное движение в Закарпатье во второй половине XIX столетия. – Томск: Изд-во Томского университета, 1961. – С. 23, 30-32, 37, 39.
16. Galgóczi K. Magyarország a Szerbvajdaság s Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. – Pest, 1843. – 104 old.
17. Лько В. Закарпатське село на початку XX ст. (1900-1919). – С. 20.
18. Mesaroš J. K problemom zrušenja poddanstva na Slovensku. Urbarialny patent z 2 marca 1853. //Historický časopis. – №4. – Bratislava, 1953. – S. 595-630.
19. Лько В.І. З історії обезземелення селян Закарпаття ... – С. 68, 70-71, 74-75, 77.
20. Там само. – С. 79.
21. A Parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában (1878-1914). Tanulmányok. I köt. – Budapest, 1965. – 140-143 old.
22. ДАЗО. – Ф 674. – Оп. 6. – Спр. 88. – Арк. 33.
23. Лько В. Закарпатське село на початку XX ст. (1900-1919). – С. 21.
24. Там само.

25. Там само. – С. 22.
26. Там само.
27. Kelet (Схід). – 1899. – 11 травня (№ 19). – С. 1.
28. Ілько В. Закарпатське село на початку ХХ ст. (1900-1919). – С. 23.
29. Там само.
30. ДАЗО. – Ф 772. – Оп. 1. – Спр. 365. – Арк. 5.
31. Там само. – Ф 348. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 46, 130, 170.
32. Там само. – Ф 772. – Оп. 1. – Спр. 195. – Арк. 7.
33. Там само.
34. ДАЗО. – Ф 11. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 54-60; Спр. 69. – Арк. 1; Ілько В.І. З історії обезземелення селян Закарпаття ... – С. 78-79; Ілько В. Закарпатське село на початку ХХ ст. (1900-1919). – С. 23.
35. ДАЗО. – Ф 11. – Оп. 1. – Спр. 838. – Арк. 198.
36. Там само. – Арк. 110.
37. Там само. – Арк. 111.
38. Там само.
39. Там само. – Арк. 131.

РЕЗЮМЕ ИЗ ИСТОРИИ АГРАРНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ЗАКАРПАТЬЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX в.

Ілько В. І. (Ужгород)

В статті розглядається урбаріальне землеустроєство в Закарпатті після революції 1848 – 1849 гг. Проаналізовані джерела-жалоби крест'ян об ограбленні крест'ян поміщиками і казенними домініями.

Ключевые слова: крест'янський впрос, сегрегація, комасація, жалоби крест'ян, урбарій.

SUMMARY FROM THE HISTORY OF THE AGRARIAN RELATIONSHIPS IN TRANSCARPATHTIA IN THE 2ND HALF OF THE 19TH CENTURY

V. Ilko (Uzhhorod)

The article deals with the introduction of the agrarian organization of land exploitation in Transcarpathia after the Revolution of 1848 – 1849. Here are quoted the complaints of the peasants robbed of their lands by the land-owners and managers of the state estates.

Key words: the peasant's issue, segregation, comatatio, the peasant's claims, urbarium.